संशोधन आराखडा

" लोहा तालुक्यामधील मानव संसाधन विकासाचा भौगोलिक अभ्यास "

सामाजिक शास्त्र विद्याशाखा अंतर्गत भूगोल विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच्.डी.) या पदवी करिता स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड यांस सादर केल्या जाणाऱ्या शोध प्रबंधाचा आराखडा.

संशोधक विद्यार्थी

दत्ता गणेश गायकवाड

(एम ए., एम. फिल.)

मार्गदर्शक

डॉ. पराग अ. खडके

प्राध्यापक,

भूशास्त्र संकुल,स्वा.रा.ती. म. वि. नांदेड

" लोहा तालुक्यामधील मानव संसाधन विकासाचा भौगोलिक अभ्यास "

प्रस्तावना :-

एखाद्या प्रदेशाचा आर्थिक विकास हा माणसाच्या विकासावर अवलंबून असतो. लोकसंख्या आणि नैसर्गिक वातावरण यांचा जवळचा संबंध आहे. भूगोलामध्ये पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील मानवाकडील संसाधने आणि मुख्य नैसर्गिक उपयोगिता यांची मांडणी केली जाते. नैसर्गिक साधन संपत्ती मानव आपल्या ज्ञानाने चांगल्या प्रकारे विकसित करत असतो. आरोग्य हा मानव विकास संसाधनाचा सर्वात महत्त्वाचा निकष आहे म्हणजेच लोकसंख्या घनता, साक्षरता, व्यवसाय, लिंग गुणोत्तर इत्यादीवर भूगोलाचा पाया अवलंबून असतो. संसाधने प्रामुख्याने राष्ट्रीय, स्थानिक, आर्थिक आणि स्वंविकासाच्या उत्पत्तीसाठी वापरली जातात. मानवी संसाधने लोकसंख्या अभ्यासासाठी सर्वात महत्त्वाचे राष्ट्रीय संसाधने आहेत. पृथ्वीवरील संशोधनामध्ये जैविक आणि अजैविक घटकांचा समावेश होतो. कोणत्याही प्रदेशाचा विकास नैसर्गिक साधन संपत्ती व नैसर्गिक संसाधने आणि मानवी संसाधनावर अवलंबून असतो. लोकसंख्या विकास हे अंतिम साधन आहे कारण यातून माणूस इच्छा निर्माण करतो आणि निवड करतो. मानव संसाधन विकास हे मूलभूत घटक म्हणून मोजले जाते. कोणत्याही जिल्हयाचा विकास मानवी संसाधनाच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. जगातील विकसित देश मानव संसाधन विकास गणना सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक मानतात. मानव संसाधन विकासाचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. लोहा तालुक्यामधील ग्रामीण भागातील मानवी संसाधनांच्या विकासाच्या संबंधित समस्या शोधणे व त्यांची उपाययोजना सूचने गरजेचे आहे. त्यामुळेच लोहा तालुक्यामधील मानव संसाधन विकासाच्या पातळीचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो.

संसाधनाची व्याख्या:-

स्मिथ आणि फिलिप्स यांच्या मते - "भौतिकदृष्ट्या संसाधने म्हणजे पर्यावरणाच्या त्या प्रक्रिया ज्या मानव वापरतात."

जेम्स फिशरच्या शब्दात - "संसाधन म्हणजे अशी कोणतीही गोष्ट जी मानवी गरजा आणि इच्छा पूर्ण करते."

झिमरमन यांच्या मते- "संसाधने ही पर्यावरणाची अशी वैशिष्ट्ये आहेत जी मानवी गरजा आणि क्षमतांद्वारे उपयुक्त ठरल्याबरोबरच मानवी गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम मानले जातात."

संसाधनांचे वर्गीकरण :-

उत्पत्तीच्या आधारावर संसाधनांची दोन प्रकारांमध्ये विभागणी करता येते:

अ) जैविक संसाधने

ब) अजैविक संसाधने

जैविक संसाधने:- आपल्या वातावरणात जीवसृष्टी असलेल्या अशा सर्व गोष्टींना जैविक संसाधने म्हणतात. जैवक्षेत्रातून आपल्याला जैविक संसाधने मिळतात. उदाहरणार्थ, मानवांसह सर्व सजीव प्राणी. मासे, पशुधन, माणसे, पक्षी इत्यादींचा यात समावेश होतो.

अजैविक संसाधने:- आपल्या वातावरणात जी सर्व संसाधने आहेत ज्यामध्ये जीवसृष्टी प्रचलित नाही, म्हणजेच ती निर्जीव संसाधने आहेत, त्यांना अजैविक संसाधने म्हणतात.उदाहरण- खडक, पर्वत, नदी, तलाव, समुद्र, धातू, हवा, सर्व वायू, सूर्यप्रकाश इ.

विषयाची निवड :-

कोणत्याही प्रदेशाच्या विकासाचा खरा आधारस्तंभ म्हणजे त्या प्रदेशाची मानवी लोकसंख्या होय. एखाद्या विभागाची प्रदेशाची अतिरिक्त लोकसंख्या ही त्या प्रदेशाची समस्या नसून त्या प्रदेशाचे नैसर्गिक साधन संपत्ती असलेली पहावयास मिळते. लोकसंख्येच्या विविध वैशिष्ट्यांची माहिती करून घेणे, तसेच लोकसंख्याविषयक समस्यांची माहिती करून घेणे व त्या समस्या वर उपाययोजना सुचवणे यासाठी वरील विषयाची निवड करण्यात आली आहे. लोहा तालुक्यातील मानवी लोकसंख्येच्या वैशिष्ट्यांचे साधन संपत्तीच्या अनुषंगाने आतापर्यंत सूक्ष्म निरीक्षण केले गेले असल्यामुळे सदर तालुक्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन या विषयाची निवड केली गेली आहे इ.स. १९८१, १९९१, २००१, २०११, व २०२१मध्ये लोहा तालुक्यामधील मानवी लोकसंख्येमध्ये कशाप्रकारे बदल झाला आहे याचा अभ्यास करण्यासाठी व मानवी संसाधने शोधण्यासाठी अभ्यास विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

नांदेड जिल्ह्यातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टिकोनातून चौथ्या क्रमांकाचा तालुका लोहा हा आहे तालुक्याचे एकूण क्षेत्रफळ ९०१ चौ. किमी एवढे असून नांदेड जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ११.६४% क्षेत्र एकट्या लोहा तालुक्याने व्यापले आहे. लोहा तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १८° ४५" उत्तर ते १९° १५" उत्तर अक्षांश तर रेखावृत्तीय विस्तार ७७° ०७" पूर्व ते ७७° १५"पूर्व रेखांश यादरम्यान आहे. या तालुक्याच्या पूर्वेस मुदखेड, नायगाव आणि कंधार या तालुक्याच्या सीमा लागलेल्या असून पश्चिमेला परभणी आणि लातूर जिल्हा यांच्या सीमा आहेत. तर तसेच उत्तरेला नांदेड तालुका व मुखेड आणि परभणी जिल्हा यांच्या सीमा असून दक्षिणेला कंधार तालुका व लातूर जिल्हा यांच्या सीमा आहेत. लोहा तालुक्यामध्ये राष्ट्रीय महामार्ग 361 मध्ये पूर्ण व्यापला दिसून येते. लोहा तालुक्याच्या उत्तरेला पूर्णा, नांदेड व मुदखेड तालुक्याचे क्षेत्र आहे. तर दक्षिणेला कंधार या तालुक्याचे क्षेत्र आहे. पूर्व दिशेला नायगाव (खैरगाव) व मुदखेड तालुक्याचे क्षेत्र आहे तर पश्चिमेला पालम व अहमदपूर या तालुक्याचे क्षेत्र आहे. लोहा तालुका हा पूर्वी कंधार तालुक्याचा एक भाग होता १९९९ नंतर लोहा व कंधार ही वेगळी तालुके म्हणून उदयास आली

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

लोहा तालुक्यातील मानव संसाधन विकासाचा भौगोलिक अभ्यास करणे हा मुख्य उद्देश आहे. हा उद्देश प्राप्तीसाठी खालील विविध उद्दिष्टे घेण्यात आली आहेत.

१) लोहा तालुक्यामधील भौगोलिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

२) अभ्यास क्षेत्रातील मंडळनिहाय लोकसंख्या शास्त्रीय घटकांचा अभ्यास करणे.

३) अभ्यास क्षेत्रातील सामाजिक -आर्थिक घटकांचा अभ्यास करणे.

४) अभ्यास क्षेत्रातील लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक, आर्थिक, आणि पायाभूत सुविधांच्या मापदंडाच्या आधारे प्रत्येक गावाच्या मानव संसाधन विकासाच्या पातळीचे मूल्यांकन करणे.

५) अभ्यास क्षेत्रातील प्रादेशिकीकरणानंतर मानव संसाधन विकासाच्या मागास गरीब मध्यम विकसित आणि विकसनशीलतेच्या आधारावर नमुना गावांचा सूक्ष्म अभ्यास करणे.

६) मानव संसाधन विकासाचे पातळी सुधारण्यासाठी आणि प्रत्येक सूक्ष्म क्षेत्रातील मानव संसाधन विकासातील असमानता कमी करण्यासाठी नियोजन धोरणे सुचवणे.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनासाठी प्राथमिक व द्वितीय माहिती स्त्रोतांचा वापर करण्यात येणार आहे. यामध्ये प्राथमिक स्वरूपाची आकडेवारी प्रत्यक्ष मुलाखत सर्वेक्षण आणि प्रश्नावलीच्या सहाय्याने माहिती गोळा करण्यात येणार आहे तर द्वितीय आकडेवारी नांदेड जिल्हा जनगणना अहवाल, संशोधन पत्रिका, प्रकाशित व अप्रकाशित संशोधन अहवाल, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, विविध सरकारी व निमसरकारी कार्यालयातील माहिती, मासिके, साप्ताहिके, विविध संस्थांचे अहवाल, संशोधन निबंध, पीएच.डी. अहवाल, दैनिक वर्तमानपत्रे इत्यादी स्त्रोतांचा उपयोग संशोधनासाठी लागणारे माहिती गोळा करण्यासाठी करण्यात येणार आहे.

विविध प्रकारच्या माहिती स्त्रोतांच्या आधारे मिळवलेल्या आकडेवारीचे सारणीकरण करून त्याचे व्यवस्थित रित्या विश्लेषण करण्यात येणार आहे आकडेवारीचे सादरीकरण करण्यासाठी विविध प्रकारच्या नकाशा शास्त्रीय पद्धतीचा व विविध प्रकारच्या आकृत्यांचा वापर करण्यात येणार आहे तसेच अभ्यास क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या विविध पैलुंचे मोजमाप करण्यासाठी व स्पष्टीकरण करून निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध सूत्रांचा वापर करण्यात येणार आहे.

साहित्याचे पुनर्वालोका :-

मानव संसाधन विकासाचा अभ्यास भूगोलामध्ये अनेक भूगोल अभ्यासकांनी केलेला दिसून येतो. त्यामध्ये वाघेल जी.एस. सप्तर्षी, माली, घोसल जी.एस., चंदना आर.सी., पवार एस. कृष्णा, शेटे एस. टी., भोगे टि.व्ही., शर्मा, मुसमाडे ए.एच. अशा अनेक अभ्यासकांनी केलेला दिसून येतो.

घोसल जी. एस. (१९९५) :- लोकसंख्या वाढ, साक्षरता, शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, आणि आरोग्य सुविधा ही मानवी संशोधनाचे प्रमाण ठरवण्यासाठी महत्त्वाचे संकेतक आहेत. आणि मानवी संसाधने नैसर्गिक विकासात गतिशील भूमिका बजावतात. १९६२साली मानव संशोधनाचे लोकसंख्येच्या सर्व महत्त्वपूर्ण पैलूंचा अभ्यास केला जसे की वितरण, वाढ, स्थलांतर, लिंग गुणोत्तर, साक्षरता, व्यवसायिक रचना, शहरीकरण इत्यादी. (१९९६) पंजाब राज्यातील विकास कंपोझिट इंडेक्स वापरून तयार केला त्यामध्ये त्यांनी एकूण २५ पायाभूत सुविधांचा अभ्यास केला. त्यामध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा, व उच्च माध्यमिक शाळा सह, रुग्णालय, सरकारी दवाखाने, वैद्यकीय संस्था, पोस्ट ऑफिस, बँका, गाव विद्युतीकरण, रस्ते, रेल्वे इत्यादी सुविधा उपलब्ध असलेल्या भागातील लोकसंख्या जास्त लवकर विकसित होते असे सांगितले.

सप्तर्षी आणि माली (१९९६):- यांनी मानव संसाधन च्या विकासाची गणना अनेक पॅरामीटर्सच्या मदतीने केली आहे. यामध्ये लोकसंख्येची घनता, लोकसंख्या वाढीचा दर, आणि साक्षरता यांचे पर्यायी निर्देशक म्हणून मानवी संसाधनाची गुणवत्ता ठरवली आहे. यामध्ये मानवी संशोधनासाठी आरोग्य सुविधा महत्त्वाचा आहे असे सांगितले. (सप्तर्षी १९९६) देशाचा विकास आणि लोकसंख्येचे प्रमाण गुणवत्तेची निगडित आहे. माणूस हा उपभोक्ता आहे. तसेच उत्पादकही आहे. मानव संसाधन हा अर्थव्यवस्थेतील मध्यवर्ती टप्पा आहे. भूतकाळातील सामाजिक सांस्कृतिक विकास शोधण्यासाठी अशी संसाधने दरम्यान विकसित होतात. नैसर्गिक संसाधने तसेच मानवी संसाधने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा तसेच मानवाच्या विकासात अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावते. संसाधने एखाद्या देशाच्या किंवा प्रदेशाच्या विकासात अत्यंत महत्त्वाचा भूमिका बजावतात. ज्या भागातील शैक्षणिक यशस्विता जास्त आहे त्या भागातील मानव विकास संसाधन जास्त दाखवतात. मानव विकास संसाधनांमधील ग्रामीण आणि शहरी भागातील फरक शोधण्यासाठी कंपोझिट इंडेक्स वापरतात.

चंदना आर.सी.(१९९६) :- लोकसंख्येच्या पैलूचा अभ्यास म्हणजे स्थलांतराचे दर, लिंग गुणोत्तर, साक्षरता, व्यवसायिक रचना, आणि शहरीकरण अशा प्रकारे बदलते कोणत्याही प्रदेश किंवा क्षेत्रातील लोकसंख्या लोकसंख्या शास्त्रीय वर्ण विविध परिणामात्मक निर्देशक स्वीकारले आणि मानव संसाधन विकास मोजण्यासाठी कंपोझिट इंडेक्स तयार केला. मानव संसाधन विकास अनुसार शैक्षणिक उपलब्धी तयार केली जाते. तसेच सदर देखील विकासाचे सुचक आहेत.

कुलकर्णी के.व्ही.आणि बयानवाला व्ही.(१९९९) :- यांनी अहमदाबाद शहरातील संसाधनाचा विकास शोधण्यासाठी निवडक दहा लोकसंख्या निर्देशक पद्धतीचा अभ्यास केला व सुविधा वितरण दर्शवन्यासाठी वापर केला. पायाभूत सुविधांच्या आगमनाने प्रदेशाचा विकास होतो व कायमचे समाधान मिळते आणि मानवी गरजा व मानवी जीवनाची गुणवत्ता सुधारते.

माली के. ए.(१९९९) :- यांनी अमरावती जिल्ह्यातील मानव संसाधन विकासाचे स्तर शोधण्यासाठी कॅण्डलची रँक ऑर्डर आणि स्कोर पद्धत वापरली. मानव संसाधन विकासासाठी निवडलेले आठ चल त्यांनी वापरले मोठ्या असमान नैसर्गिक साधन संपत्ती मुळे पायाभूत सुविधांचा अभाव असलेला पहावयास मिळतो असे सांगितले.

शेटे एस.टी. (२००९) :- मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्ह्याचा आर्थिक व सामाजिक स्तरांचा अभ्यास केला. सामाजिक आर्थिक पातळीची गणना करताना विकासासाठी त्यांनी संयुक्त निर्देशांकासह सहकार्यक्षम संबंध वापरले.19 चल वापरून सामाजिक व आर्थिक विकासाची गणना केली.

भोगे टि.ओ.(२०१०) :- यांनी जळगाव मधील मानव संसाधन विकासाचा अभ्यास केला. यामध्ये त्यांनी मानव संसाधन गुणवत्ता आणि प्रमाण लोकसंख्या शास्त्रीय चलामध्ये सज्ञा वापरल्या जे गुणांक पद्धती आणि गुणांक निर्देशांकासह वापरले.

सप्तर्षी आणि जगदाळे (२०१०) :- यांनी मानवी संसाधनाचे 10 चल वापरून जुन्नर तहसील मधील विकास विश्लेषण करण्यासाठी वापरली. यापैकी सहा निर्देशक सकारात्मक व चार नकारात्मक स्वरूपाचे आहेत असे सांगितले. सहा सकारात्मक निर्देशांक मध्ये लोकसंख्येची घनता, पुरुष साक्षरता, महिला साक्षरता, पुरुष कामगार, महिला कामगार आणि इतर कामगार आणि इतर चार नकारात्मक निर्देशक म्हणजे लिंग गुणोत्तर, प्रमाण वर्षाखालील मुलांचे, कुटुंबांचा सरासरी आकार, अवलंबित्व प्रमाण, इत्यादींचा अभ्यास केला.

पांडे दीपिका सिंग आणि रॉय (२०१०) :- यांनी वाराणसी जिल्ह्यातील मानव संसाधन विकासाचा अभ्यास केला मानव संसाधन मापदंड मोजण्यासाठी लोकसंख्या वाढीचा दर, लोकसंख्येची घनता, लिंग गुणोत्तर, साक्षरता, व्यवसाय रचना, इत्यादी वापरले जातात मानव संसाधन हे प्रत्येक राष्ट्राची आणि स्थानिक क्षेत्राची सर्वात मोठी संपत्ती आहे. कोणत्याही प्रकारच्या संसाधनांचा विकास हा मानवाच्या हातात आहे. त्यामुळे मानवाची भूमिका महत्त्वाची आहे. साधनांचा विकास म्हणून लोकसंख्या हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

सूर्यवंशी डी.आणि अहिरे एस. (२०१२):- भूविज्ञान स्तरावर मानवी विकासाच्या पातळीचा अभ्यास केला. यामध्ये विशिष्ट क्षेत्र सुविधा घटकांवर अवलंबून असते. जसे की आराम, माती, निचरा, जंगल, निव्वळ पेरणी क्षेत्र, भौगोलिक क्षेत्र हे सर्व घटक शाश्वत पातळीसाठी जबाबदार आहेत. आठवडी बाजार अंतर, बँकेचे अंतर, रुग्णालय सेवा, बचत गट, पिण्याचे पाणीपुरवठा, शिक्षण सुविधा, रस्ते सुविधा, इत्यादी झेड स्क्वेअर द्वारे सर्व पॅरामीटर्सची चाचणी करून आणि संमिश्र स्क्वेअर पद्धत वापरली.

मुसमाडे ए. एच. (२०१२) :- यांनी राहुरी तहसील मधील मागास सूक्ष्म प्रदेशात ग्रामीण विकासासाठी गाव पातळीवर संसाधनांचा विकास मानवाची पातळी सुधारण्यासाठी नियोजन धोरणांचा अभ्यास केला. मानवी संसाधनांचा विकासाच्या पातळीचे सूक्ष्म व नियोजनबद्ध अभ्यास केला. यामध्ये त्यांनी झेड-मूल्य व संमिश्र स्केअर पद्धत वापरली. यामध्ये शेती, शिक्षण, सुविधा, वाहतूक सुविधा आणि आदिवासींचा विकास यांचा अभ्यास केला.

नानावरे ए.एच. आणि बनसोडे एन. के. (२०१२):- यांनी महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील मानव संसाधनांचा अभ्यास केला. मानव संसाधन विकास ही व्यक्तीच्या ज्ञान आणि क्षमता, तयार कौशल्य यांची व्यक्तीच्या नियोजन नियुक्ती त्यांच्या विकासासाठी रचना तयार करते. हे अभ्यासात असण्यासाठी त्यांनी कॅण्डल रँकिंग गुणांक पद्धत वापरली व कोल्हापूर जिल्ह्यातील मानव संसाधन विकासाचे सहा निर्देशक सांगितले.

बानो सबीना (२०१२) :- हिने वाराणसी शहरात लिंग गुणोत्त समानतेचा अभ्यास केला त्यांनी प्राथमिक जनगणना अहवाल २००१ पासून वापरले यामध्ये साक्षरता कार्यशक्ती मुख्य कामगार गैर कामगार आणि पुरुष महिला लोकसंख्येमधील जगण्याचे प्रमाण वापरले आणि त्यांचा अभ्यास केला. **प्रकरण नियोजन :-**

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रकरणाची संरचना खालील प्रमाणे आहे

प्रकरण पहिले : संकल्पनात्मक मांडणी

पहिल्या प्रकरणांमध्ये प्रस्तावना, मानव संसाधन विकासाचा अर्थ, विषयाची निवड, उद्‌दिष्टे, माहिती स्त्रोत व संशोधन पद्‌धती, पूर्व साहित्याचा आढावा, व प्रकरण नियोजन इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण दुसरे : अभ्यास क्षेत्रातील भौगोलिक माहिती

या प्रकरणांमध्ये लोहा तालुक्याचे भौगोलिक माहिती, तसेच लोहा तालुक्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, स्थान, विस्तार, भूरचना, जलप्रणाली, हवामान, अरण्य, जंगले, वाहतूक व दळणवळणाच्या सुविधा, बाजारपेठा इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण तिसरे : गाव पातळीवरील लोकसंख्या शास्त्रीय अभ्यास

या प्रकरणांमध्ये लोहा तालुक्यातील लोकसंख्या शास्त्रीय घटकांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. त्यामध्ये लोकसंख्येची घनता, लोकसंख्येची वितरण, जन्मदिन आणि मृत्युदर, लिंग गुणोत्तर, साक्षरता तसेच लोहा तालुक्यातील लोकसंख्येची दशवार्षिक वाढ इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण चौथे : अभ्यास क्षेत्रातील लोकसंख्येची व्यावसायिक संरचना आणि सामाजिक स्थिती

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये अभ्यास क्षेत्रातील व्यवसायिक संरचना, सामाजिक व आर्थिक स्थिती, प्राथमिक द्‌वितीय व्यवसायात गुंतलेली लोकसंख्या, कामगार व बिगर कामगार इत्यादी घटकांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

प्रकरण पाचवे : मानव संसाधन विकास

प्रस्तुत प्रकरणांमध्ये मानव संसाधन परिचय, मानव संसाधनाचा गाव पातळीवरील विकास, कृषी घनता, उष्मांक घनता, सीमांत संसाधन घनता, इत्यादी विविध घनता वापरून अभ्यास केला जाणार आहे. विविध आरोग्य विषयक सेवा सुविधांचा अभ्यास व त्याचबरोबर स्त्री पुरुष साक्षरता इत्यादी नकाशा द्‌वारे गणना केली जाणार आहे.

प्रकरण सहावे : मानवी संसाधन विकासाची पातळी

सहाव्या प्रकरणांमध्ये विविध स्तरावरील मानव संशोधनाच्या परिचयाशी संबंधित गाव पातळीवरील मानव संसाधनाचा अभ्यास करण्यात येणार आहे. 'Z' स्क्वेअर लेव्हल सूत्राचा वापर करण्यात येणार आहे. मानवी संसाधनाची गणना केल्यानंतर त्याची नकाशा द्‌वारे प्रस्तुतीकरण करण्यात येणार आहे. यामध्ये लोकसंख्या शास्त्रीय निर्देशक, कृषी निर्देशक, व्यवसाय निदेशक वापरले जाणार आहेत.

प्रकरण सातवे : समारोप

हे प्रकरण निष्कर्ष संबंधित आहे. यामध्ये वरील प्रकरणात केलेला थोडक्यात सारांश घेण्यात येणार आहे. तसेच या प्रकरणांमध्ये काही महत्त्वाच्या नोंदी देण्यात येणार आहेत. मानव संसाधन विकासाच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी उपाय आणि सूचना देण्यात येणार आहेत.

संदर्भ :-

१) मानवी भूगोल - माजिद हुसेन

२) मानवी व आर्थिक भूगोल - ए. एस. भारंबे

३) मानव और आर्थिक भूगोल - बि.के. श्रीवास्तव

४) District Deputy Register Co-Operative Societies Nanded.

५) Maharashtra state Gazetter of Nanded District.

६)Socie-economical review and District Abstract.

७)लोहा तालुका तहसील कार्यालय.

८) लोहा तालुका कृषी कार्यालय.

९) बघेल जी. एस. (१९९५). मानव संसाधन भूगोल. मोहित प्रकाशन नवीन दिल्ली, P/p1

१०) बानो सबिना. (२०१२). वाराणसी शहरातील लैंगिक विषमता. दख्खन भूगोलकार Vol.50, No.01 P/p 39 to53.

११) भोगे टी. ओ (२०१०).जनलगाव जिल्हयातील मानव संसाधन विकास. शोध, समीक्षा और मुलांकन (आंतरराष्ट्रीय संशोधन जर्नल) खंड. II, अंक-13 P/p५१-५३.

१२) चंदना आर.सी. (२०१२). लोकसंख्येचा भूगोल, संकल्पना, ठरवते आणि पॅटर्न, कल्याणी पब्लिशर्स P/p 1 ते 4.

१३) चंदना आर.सी. (१९९६). विकास आणि लोकसंख्या वाढ. लोकसंख्या भूगोल भारताच्या लोकसंख्येच्या, भूगोलशास्त्रज्ञांच्या संघटनेचे जर्नल खंड 18 क्रमांक 1,2पी/पी 9 ते 18.

१४) जयभाये आर.जी. आणि आरुडे (२०१२) खेड-शिरूरमधील मानव संसाधन विकास SEZ, पुणे जिल्हा, राष्ट्रीय स्तरावरील परिषद, श्री शिवछत्रपती महाविद्यालय

जुन्नर P/p125-154.

१५) कदम आणि सप्तर्षी प्रवीण (२००१). मूल्यमापन करण्यासाठी GIS तंत्रांचा वापर सूक्ष्म स्तरावरील मानवी संसाधने. महाराष्ट्र भूगोलशात्र संशोधन पत्रिका, पुणे खंड. XV क्रमांक 01, जानेवारी-जून 2001 p/p 37-50.

१६) खान ए.आय. (२००६) बुलढाणा जिल्ह्यातील मानव संसाधन विकासाची पातळी. भूगोल श्रेय संशोधन पत्रिका, पुणे खंड 1 क्रमांक 1 P/p 37to44.

संशोधक विद्यार्थी

दत्ता गणेश गायकवाड
(एम. ए., एम. फिल.)

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. पराग अ. खडके
प्राध्यापक,
भूशास्त्र संकुल,स्वा.रा.ती. म. वि. नांदेड